

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN OSMANLI EĞİTİMİNE YAPTIĞI
ÖNEMLİ BİR KATKI: EMLÂK-I HÜMÂYÛN'A İNŞA EDİLEN
OKULLAR**
**AN IMPORTANT CONTRIBUTION OF SULTAN ABDULHAMID II
TO OTTOMAN EDUCATION SYSTEM: THE SCHOOLS BUILT ON
SULTAN'S LAND**

Hümmet KANAL*

Öz

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı eğitim sisteminde modernleşmenin üst düzeylere geldiği bir devir olma özelliğini taşır. İstanbul ve taşrada, ilköğretimden ortaöğretime kadar bir çok modern eğitim kurumunun açılışı gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, ülke dışında kaybedilen topraklardan, İstanbul ve Anadolu'ya kitleler halinde muhacir göçünün yaşandığı bilinen bir vakadır. Gerek mevcut nüfusun gerekse göçmenlerin okur-yazar oranının yükseltilmesi olayı genel bir sorundu. Padişah, hem Osmanlı vatandaşları için hem de bizzat kendi arazilerine yerleştirdiği muhacirler için birçok okul inşa ettirerek Osmanlı eğitimine önemli bir katkı sağlamıştır. Bu okulların büyük bir bölümü, ilköğretim düzeyinde eğitim veren ibtidâi mekteplerinden oluşmaktaydı. Bunun yanında az da olsa, rüşdiye ve medresenin de inşa edildiği bilinmektedir.

Bu çalışmada, II. Abdülhamid döneminde padişah arazilerine inşa edilen okullar ve bu okulların vilâyetlere göre dağılımı ilmi bir disiplin içerisinde analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

II. Abdülhamid, eğitim, emlâk-ı hümâyûn, ibtidâi mektebi, rüşdiye, medrese.

Abstract

The era of II. Abdülhamid is the era in which the modernization arrives its last level in Ottoman education system. In Istanbul and in town, many modern institutions of education were opened from primary school to secondary school. In this period, it is known that a great mass of refugee emigrated from the land lost outside country, to Istanbul and Anatolia. It was a general problem to increase the rate of literacy of both the existing population and the refugee. Sultan built many schools for both ottoman citizens and refugee who he placed in his lands and thus made an important contribution to education. A large number of these schools were ibtidâi training at the level of elementary schools. In addition to this, it is known that secondary school and madrasah were built.

In this work, the schools built on sultan's lands during II. Abdülhamid era and the distribution of these schools according to provinces are scientifically analyzed.

Keywords

Abdulhamid II, education, the land of sultan, primary school, secondary school, madrasah.

* Dr., hkanal51@hotmail.com

GİRİŞ

Emlâk-ı hümayûn, II. Abdülhamid'in şahsî mülkleri hakkında kullanılan genel bir tabirdir. Bu mülkler içerisinde tarla, çiftlik, bağ, bahçe gibi araziler olduğu gibi dükkân, ev, kahve gibi akarât ile fabrikalardan sağlanan gelirler ve çeşitli imtiyazlar da bulunmaktaydı (Terzi 2000: 90). II. Meşrutiyet'in ilanını müteâkip Sultan Abdülhamid'in 1 Eylül 1324 (14 Eylül 1908) tarihli irâdesiyle¹ emlâk-ı hümayûnun bir kısmı devlet hazinesine devredilmiştir (Şensözen 1982: 64). Padişah Mehmed Reşad'ın 14 Nisan 1325 (27 Nisan 1909) tarihli irâdesiyle de, II. Abdülhamid'in 33 yıllık iktidarı boyunca emlâk-ı seniyyeye dahil ettiği bütün mülkleri, maliye hazinesine devredilmiştir (Terzi 1998: 140).

II. Abdülhamid, ülke sathına yayılmış olan kendine ait pek çok araziye ilköğretim düzeyinde eğitim veren birçok ibtidâi mektebi inşa ettirerek Osmanlı eğitimine katkı sağlamıştır. Bu durum, II. Abdülhamid devri eğitim politikası hakkında bir fikir vermektedir. Padişah, bizzat kendisine ait arazilere okullar inşa ettirerek Müslüman halkın okur-yazar oranını yükseltmeye çalışmıştır.

II. Abdülhamid devri emlâk-ı hümayûnu hakkında Arzu Terzi, Nadir Özbek, Vasfi Şensözen ve Cemil Koçak gibi bilim insanlarının eserleri bulunmaktadır². Bu çalışmalarda, emlâk-ı hümayûn'a inşa edilen "*meberrât-ı seniyye*" adı verilen hayır kurumları³ hakkında istatistikî verilere ve ayrıntılı değerlendirmelere yer verilmiştir. Ancak adı geçen arazilere inşa edilen mektepler hakkında özgün bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bayram Kodaman, eserinin bir sayfasında bu okullara genel olarak değinmiş (Kodaman 1991: 87), Nadir Özbek ise, okulların inşa nedenlerinden ve diğer hayır kurumları içerisindeki yüzdelerle dilimlerinden kısaca bahsetmiştir (Özbek 2002: 165-168). Bunlardan başka yerel bazda bir çalışmanın⁴ dışında herhangi bir bilimsel esere tesadüf edilmemiştir.

Bu konuda özellikle bir meselenin altını çizmek gerekir. Adı geçen eserlerde mekteplerin hangi vilâyetlerde ve köylerde inşa edildiği, bunların yapım masrafları, fiziksel özellikleri bulunmamaktadır. Bu eksikliklerden yola çıkarak, çalışmamızda II. Abdülhamid tarafından Osmanlı ülkesinde inşa edilen mekteplerin vilâyetlere göre dağılımı ve mekteplerin hangi yerleşim birimlerinde yapıldığı gibi hususlar tablolar halinde etraflıca irdelenmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid'in bizzat kendi arazilerine okul yaptırma felsefesi de makale içerisinde tartışılan konular arasındadır.

Emlâk-ı hümayûn okulları hakkında Maârif Nezâreti salnâmeleri ile Aydın, Beyrut ve Bağdad vilâyet salnâmelerinde ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Özellikle Bağdad ve Beyrut vilâyet salnâmeleri, II. Abdülhamid devrinde bütün ülkede inşa edilen hayır kurumları ve padişah mülklerine inşa edilen mekteplere dair önemli bilgiler ihtivâ etmektedir. Öyle ki, Bağdad vilâyet salnâmesinde "*hayrât ve meberrât-ı seniyye*" olarak bu meseleye, 110 sayfa ayrıldığı

1 II. Abdülhamid'in bu irâdesi için bkz. (Düstûr, II. Tertip, c. I, s. 76-78).

2 Bu çalışmalar için bkz. (Terzi 2000: 1-187; Terzi 2009: 1-317; Şensözen 1982: 1-117; Özbek 2002: 1-373; Koçak 1990: 1-167).

3 II. Abdülhamid'in ülke sathına yayılmış bu hayrâtı çok çeşitli kalemlerden müteşekkildi. Mektepler, medreseler, tekke ve zaviyeler, camiler, türbeler, dârülacezeler, hastaneler, saat kuleleri, sünnet törenleri, askerî nitelikli harcamalar, yoksullara, mahpuslara ve felâketzedelere yapılan yardımlar ve bayındırlık hizmetleri gibi konular Sultan'ın Osmanlı toplumuna sağladığı belli başlı faydalardı. Bu yardımların vilâyetlere göre dağılım yüzdeleri için bkz. (Özbek 2002: 185-187).

4 Yasin Kayış, II. Abdülhamid tarafından Aydın vilâyeti ve Torbalı ilçesine yaptırılan eserleri inceleyerek kitabının bir bölümünde bu meseleye yer vermiştir. Bkz. (Kayış 2012: 1-181).

görülmektedir⁵. Bunun yanında Osmanlı arşivinde yaptığımız araştırmalarda adı geçen mekteplerle ilgili herhangi bir listeye tesadüf edilmedi⁶. Ancak ülke genelindeki emlâk-ı hümâyûn okullarına yapılan öğretmen atamaları, teftişi, okulların inşa ve tamiri gibi hususlara ulaşıldı ve çalışma içerisinde bu arşiv kayıtlarına da atıfta bulunuldu.

a. II. Abdülhamid Döneminde Emlâk-ı Hümâyûn Kavramı

II. Abdülhamid'in şahsî mülklerine okul inşa ettirme meselesinin daha net anlaşılabilmesi için "*emlâk-ı hümâyûn*" kavramı ve bunu yakından ilgilendiren Osmanlı padişahlarının şahsî gelir ve giderleri hakkında genel bir çerçevenin çizilmesinde fayda görmekteyiz.

Bilindiği üzere Osmanlı maliyesinde XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar iç ve dış olmak üzere iki hazine bulunuyordu. "*Divân-ı Hümâyûn Hazinesi*" ve "*Hazîne-i Âmire*" gibi isimlerle anılan dış hazine, devlet gelirlerinin toplandığı ve belirli kanunlarla mahallerine sarf edildiği esas hazineydi. "*Enderûn Hazinesi*" veya "*Hazîne-i Hâssa*" denilen iç hazine ise, dış hazinenin yedeği konumundaydı (Terzi 2000: 1,2). Dış hazinenin idaresinden sadrazam ve defterdar; iç hazinenin idaresinden hazinedârbaşı sorumlu olup, gerçekte ise, her iki hazine de padişaha bağlıydı (Uzunçarşılı 1978: 75).

Adı geçen Osmanlı hazineleri dışında, bu çalışmanın konusunu da yakından ilgilendiren, "*Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi*" denilen bir hazine daha vardı. Kaynaklarda "*ceyb-i hümâyûn akçesi*, *cep akçesi*, *ceyb-i hümâyûn harçlığı*, *ceyb-i hümâyûn dairesi*" gibi değişik isimlerle zikredilen bu hazine, Osmanlılar'da doğrudan padişahın şahsî kullanımına ayrılan para ve buradan yapılan harcamaları ifade etmektedir (Sahillioğlu 1993: 465-467). Klasik dönemde *ceyb-i hümâyûn* adı ile anılan padişahın bu özel hazinesi, tarihi seyir içerisinde çeşitli değişikliklere uğramıştır. Tanzimat'ın ilânından (1839) sonra bütün hazineler kaldırılarak gelirlerin maliye hazinesi adı altında tek bir hazinede toplanması kararlaştırılmıştı. Bu minvâlde, padişaha ait bazı gelirlerin idaresi devlet hazinesine devredildi. Buna karşılık padişahın özel harcamaları için 1840 Mart'ı başından itibaren "*tahsisât-ı seniyye*" adı altında her ay Darphâne-i Âmire'ye 12.500 kese akçe verilmesi kararlaştırıldı. 1847 Haziran ayına gelindiğinde "*ceyb-i hümâyûn hazinesi*" tabiri, yayımlanan irâde-i seniyye ile "*hazîne-i hâssa*" olarak değiştirildi. 1 Şubat 1850 tarihinde Hazîne-i Hâssa Nezâreti kurularak nazırlığına da Şefik Bey tayin edildi (Terzi 1993: 137-141). Görüldüğü üzere, Tanzimat sonrasında padişah ve hanedan mensuplarının gelir ve giderlerini idare eden, sarayın her türlü ihtiyacını karşılayan yeni bir nezâret kurulmuştur⁷.

Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde Hazîne-i Hâssa Nezâreti, bünyesine dahil ettiği yeni birimlerle geliştirilmeye çalışıldı. Ancak II. Abdülhamid devri, Hazîne-i

5 Bağdad vilâyet salnâmesinde II. Abdülhamid tarafından, bütün Osmanlı ülkesinde inşa edilen hayır kurumları ve bunların masraflarına dair bir liste bulunmaktadır. Bu listenin başlığı şöyledir: "*Cülûs-ı Hümâyûn-ı Mes'adet-Makrûn Hazreti Hilâfet Penâhiden Şimdiye Kadar Emlâk-ı Seniyye ve Hazine-i Hâssa-i Şâhâne Vâridâtından Hayrât ve Meberrâta ve sâir Tesisât-ı Hayriyye ve Askeriyyeye İnâyet ve İhsân buyrulan Mebâliğim Müfredâtını Mübeyyin Defterdir.*" 110 sayfalık bu defterin sonunda ise, "*devamı var*" şeklinde not düşülmüştür. Anlaşılan o ki, bu defter II. Abdülhamid'in hayrâtının tamamını kapsamamaktadır. Geniş bilgi için bkz. (1318 Bağdad Vilâyet Salnâmesi (Bundan sonra BAVS): 94-204).

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Emlâk-ı Hümâyûn'a ait mekteplerin listeleriyle ilgili bir bilgiye ulaşamadık. Ancak arşivde yer alan bir belgede; Maârif Nezâreti tarafından düzenlenmekte olan istatistiğe konulmak üzere Emlâk-ı Hümâyûn dâhilindeki mekteplerin yeri, adedi, talebe adetleri, muallimleri ve maaşlarının Hazîne-i Hâssa Nezâreti'nce bildirilmesi istenmiştir (BOA. MF. MKT. 502/45, 8 Muharrem 1318/ 8 Mayıs 1900). Bu talepten yaklaşık iki yıl önce Edirne vilâyetinden Maârif Nezâreti'ne gönderilen bir yazıda, "*Salnâmeye ilave olunmak üzere Edirne'deki Emlâk-ı Hümâyûn okullarına ait defterlerin gönderildiği*" belirtilmişti (BOA. MF. MKT. 418/17, 10 Cemâziyelevvel 1316/ 26 Eylül 1898). Gerçekten de, Maârif Nezâreti salnâmelerinde Edirne'deki bu okullarla ilgili liste bulunmaktadır. Ancak diğer vilâyetlerdeki okulların listesi adı geçen salnâmelerde bulunmamaktadır.

7 Tanzimat döneminde Osmanlı merkez teşkilatında yapılan reformlarla ilgili geniş bilgi için bkz. (Akyıldız 1993: 1-180).

Hâssa teşkilatının en fazla inkişaf ettiği dönemdir. Zira, Tanzimat'la birlikte maliye hazinesine devredilen padişah ve hanedanın "*emlâk-ı hümayûn*" veya "*emlâk-ı şâhâne*" adı verilen malları hazine-i hâssa idaresine geri alındı (Terzi 1993: 137).

II. Abdülhamid'in 1876'da tahta çıkışı, emlâk-ı hümayûn için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Tanzimat döneminde, devlet hazinesine devredilmiş olan padişahlık makamına ait bütün mülkler geri alındığı gibi Sultan'ın saltanatı boyunca, ülke genelindeki pek çok yer satın alınarak emlâk-ı hümayûn bünyesine dahil edilmiştir. II. Abdülhamid devrindeki emlâk-ı hümayûn kavramı, sadece arazi anlamına gelmeyip oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu dönemde emlâk-ı hümayûn içerisinde tarla, bağ, bahçe, çiftlik, mezraa vs. araziler; ev, kahve, dükkân gibi akarât, fabrikalardan el de edilen gelirler ve ülke genelindeki çeşitli imtiyazlar⁸ da bulunmaktaydı (Terzi 2000: 90). Boş ve sahipsiz araziler, işletilecek madenler, liman ve rıhtım resimleri, ülke içerisindeki deniz, göl ve akarsulardaki vapur işletme imtiyazları gibi birçok gelir kaynağı padişahın hazinesine dahil edildi (Şensözen 1982: 41, 42, 48).

Peki Sultan Abdülhamid'in birçok mülkü, emlâk-ı hümayûn adı altında Hazîne-i Hâssa Nezâreti idaresinde toplayarak, buralara "*meberrât-ı seniyye*" adı altında cami, mektep, darulaceze gibi hayır kurumları yaptırmasındaki temel gayesi ne idi? Bilim insanlarına tartışılan bir başka husus da budur. Bu konuda Süleyman Nazif, Vasfi Şensözen, Nadir Özbek, Selim Deringil, Arzu Terzi ve Zekeriya Kurşun değişik görüşler beyan etmişlerdir.

Nadir Özbek, hayırsever bir padişah olarak tanıtılan II. Abdülhamid'in neredeyse hiç vakıf kurmadığından söz etmektedir. XIX. yüzyıl padişahlarının hepsinin vakıf kurmaktan imtina ettiklerini belirtmiştir⁹. Zira vakıfların 1826'dan itibaren Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti bünyesinde toplanarak merkezi bürokrasinin hakimiyetine geçmesi, Abdülhamid'i böyle bir çözüme yönelttiğinden bahsetmektedir. Sultan, hayır işlerini finanse etmek için vakıf kurmak yerine Hazîne-i Hâssa Nezâreti ve Emlâk-ı Seniyye İdâresi gibi birimleri güçlendirme yoluna gitmiştir. Bu kurumların idârî yapısı, doğrudan padişahın kontrolü altında olduğu için, Abdülhamid Maliye ve Evkaf Nezâreti'nin bürokratik yapısını rahatlıkla bir kenara itme imkânını bulmuştur. Daha da önemlisi, ülke çapında padişah adına yapılan hayır işlerinin tamamı, bürokratik bir devlet mekanizmasını değil, Abdülhamid'in şahsını temsil eder görünüme büründürülmüştür. Bu durum Abdülhamid iktidarı için yeni bir siyasi meşrûiyet zemini oluşturma çabasıyla ilgilidir. Padişahın siyasi stratejisinin en önemli unsuru, İslâmi söylem ile modernleşme olgusunu¹⁰ kaynaştırmaktan ibarettir (Özbek 2008: 155-156).

Selim Deringil, meseleye Abdülhamid iktidarının sembolleri olarak yaklaşmıştır. Bu dönemde ülke sathına yayılmış olan okullar, saat kuleleri, camiler, mescitler, köprüler ve Osmanlı armaları gibi bir çok unsurun temel gayesi, Abdülhamid iktidarının bütün Osmanlı coğrafyasının her köşesinde hakimiyetini sağlamlaştırmak ve görünür kılmaktır. Padişah bu sayede bütün Osmanlı tebaasının teveccühünü kazanarak, onların devlete olan bağlılıklarını artırmış olacaktı (Deringil 2014: 35-56).

8 Bu imtiyazlar çok çeşitli gelir kaynaklarından oluşmaktaydı. Mesela; Dicle ve Fırat nehirlerinde gemi işletilmesi, Musul civarındaki petrol imtiyazları, Selânik ve Dedeğaç liman imtiyazları, Taşoz Adası'ndaki maden imtiyazı, İzmit, Bağdad, Basra ve Selânik'teki umûmi mağazalar Sultan'ın hazinesine dahil edilen önemli gelir kaynaklarıydı (Şensözen 1982: 48).

9 Nazif Öztürk'ün Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne dayanarak yaptığı çalışmaya göre, 1809-1917 yılları arasındaki yaklaşık 108 yıllık süreçte Osmanlı padişahları tarafından sadece 27 vakıf kurulmuştur. XIX. asır vakfiyelerinde bu vakıfların padişahlara göre dağılımı şöyle gösterilmiştir: II. Mahmud (1808-1839) 16; Abdülmecid (1839-1861) 3; II. Abdülhamid (1876-1909) 2; Mehmed Reşad (1909-1918) 6 vakıf. Geniş bilgi için bkz. (Öztürk 1995: 35).

10 Modernleşme olgusu, Abdülhamid devrinin önemli bir özelliğidir. Zira bu dönemde bir çok alanda modern kurumlar açılmıştır. Konumuzu ilgilendiren eğitim kısmında ise, Fransız eğitim sistemi örnek alınarak ülke çapında ibtidâi, rüşdiye, idâdi gibi bir çok eğitim kurumunun açılışı gerçekleştirilmiştir. Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi konusunda detaylı bilgi için bkz. (Somel 2010: 1-423).

Zekeriya Kurşun, II. Abdülhamid'in özellikle merkeze uzaklığı nedeniyle denetimi zor Musul, Halep ve Beyrut vilâyetlerindeki devlet arazilerini Hazîne-i Hâssa kapsamına almak sûretiyle buraların kontrolünü ve imârını gerçekleştirmek için çaba sarfettiğini belirtmiştir (Kurşun 1998: 138).

Arzu Terzi, devrin siyasi şartlarını da hesaba katarak meseleye geniş bir perspektiften bakmıştır. Ona göre Abdülhamid, birçok emlâkı siyasi ve idari bir takım maksatlarla emlâk-ı hümâyûna dahil etmiştir. Bu dönemdeki artan savaşlar, isyanlar ve dış borçlar neticesinde parçalanmanın eşiğine gelen Osmanlı Devleti'nde bir mülkün ya da bir maden imtiyazının yerli ve yabancı ihtiras sahibi kimselerin eline geçmemesi için emlâk-ı hümâyûna dahil edilmesi en korunaklı yoldu. Zira Islahat Fermanı ile birlikte, yabancılara Osmanlı topraklarında mülk edinme yolu açılmıştı. 8 Haziran 1867'deki irâde ile de, Hicaz toprakları hariç olmak üzere, yabancıların Osmanlı coğrafyasında mülk edinmeleri resmileşmişti. Sultan Abdülhamid devrine kadar Osmanlı topraklarında yabancılar hızlı bir şekilde mülk edinme yarışına girmişler ve Abdülhamid sık sık çıkardığı irâdelerle, emlâk edinmesinin nedenini yabancıların eline geçmesini engellemek olarak belirtmiştir. Nitekim İngilizler, bilinçli bir politikayla Batı Anadolu'daki yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zengin ve verimli arazileri hızla mülk ediniyorlardı. Abdülhamid'in bu bölgedeki çok sayıda çiftlik arazisini tapulu mülkü haline getirmesi bu düşüncenin bir ürünü olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Musul, Halep, Kudüs, Bağdad ve Kıbrıs gibi stratejik topraklardaki emlâkın satın alınması aynı maksattan kaynaklanmaktadır (Terzi 2009: 30-31). Aşağıda verilen tabloda, Sultan Abdülhamid zamanında padişah adına tapulanan arazi miktarlarında bu durum açıkça görülmektedir.

Tablo 1: II. Abdülhamid Devrinde Padişah Adına Tapulanan Arazi Miktarı¹¹

	Vilâyet/Sancak	Dönüm	Yüzde (%)
1.	Bağdad Vilâyeti	6.235.160	11.11
2.	Basra "	2.849.070	5.08
3.	Beyrut "	11.417.330	20.35
4.	Halep "	5.586.060	9.96
5.	Musul "	17.770.368	31.68
6.	Selanik "	197.149	0.35
7.	Suriye "	11.835.307	21.10
8.	Kudüs Sancağı	211.621	0.38
Toplam		56.102.065	100.00

Kaynak: Terzi 2000: 96.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, Türk nüfusunun yoğun olduğu Orta Anadolu'da arazi satın alınmadığı; arazi alımlarında özellikle yabancı devletlerin ilgilendiği yerlerin seçilmesi; ayrıca güvenliğin zayıf ve Türk nüfusunun az olduğu yerlere odaklanılması, emlâk edinmede derin bir strateji kullanıldığını göstermektedir (Terzi 2009: 33).

Süleyman Nazif ve Vasfi Şensözen, devrin konjonktürel unsurlarını hesaba katmadan ideolojik görüşler dile getirmişlerdir. Onlar, Abdülhamid'in irâdeler çıkararak boş ve sahipsiz arazileri Hazîne-i Hâssa'ya kaydettirmesini ve hanedanın ortak malı olan bu emlâkın tek bir kişinin tapulu malı haline getirilmesini doğru bulmamışlardır. Ayrıca Tanzimat sürecinde Maliye Hazinesi'ne devredilmiş emlâkın geri alınmasını milletin hakkına bir tecavüz olarak değerlendirmişlerdir (Nazif 1924: 3-7; Şensözen 1982: 37, 42).

¹¹ Bu arazi miktarlarına Aydın vilâyeti ile o sıralar henüz senetleri toplanamayan Yanya, Manastır ve İşkodra arazileri dahil değildir (Terzi 2000: 96).

Sonuç itibarıyla, dönemin siyasi ve sosyal şartları göz önüne alındığında Abdülhamid'in stratejik davranarak bu tür adımlar attığı muhakkaktır. Padişahın emlak-ı hümayûna dahil ettirdiği boş ve sahipsiz arazilere muhacirleri yerleştirmesi, buralara pek çok cami ve okul inşa ettirerek mamur hale getirmesi ve milletin hizmetine sunması, Arzu Terzi'nin de belirttiği gibi belli bir stratejinin ürünü olarak değerlendirilebilir. Böylece verimli araziler yabancıların eline geçmemiş olacak ve bu araziler Sultan'ın şahsi mülkü olduğu için istenildiği şekilde milletin ihtiyaçları için kullanılacaktı. Nitekim, Bağdad ve Beyrut vilâyet salnâmelerindeki hayır işlerinin listesi incelendiğinde, emlak-ı hümayûna dahil edilen arazilerde cami, mektep, mescid, köprü, çeşme gibi pek çok hayır kurumunun inşa edilmesi bu görüşü kanıtlamaktadır. Sultan'ın bu harcamaları devlet bütçesinden değil, bizzat kendi şahsî hazinesinden yaptığı da bilinen gerçekler arasındadır.

b. Emlâk-ı Hümayûn'un Teşkilat Yapısı

Sultan Abdülhamid döneminde, padişah adına emlak alımları yüksek seviyelere ulaştı. Ülke sathına yayılmış padişaha ait pek çok arazi ve gelir kaynaklarıyla birlikte Hazîne-i Hâssa hacim ve teşkilat bakımından genişletildi. Bu dönemde, Hazîne-i Hâssa Nezâreti'nin üst yönetici kadrosu hazîne-i hâssa nazırı, müsteşar, muhasebeci ve hazîne-i hâssa umumi müfettişinden oluşmaktaydı. Oldukça geniş bir alana yayılmış olan padişah arazilerinin sevk ve idaresi için emlak-ı hümayûn kalemi, emlak senedât kalemi, emlak birinci Dersaadet şubesi, emlak ikinci ve dördüncü şubeleri, orman şubesi, emlak-ı hümayûn hendesehânesi ve idâre-i nehriyye-i merkeziyye gibi yeni memuriyetler oluşturuldu. Dersaadet'te oluşturulan bu birimler taşrada da kendini göstermiştir. Ülkenin çeşitli yerlerindeki padişah arazilerinin idare ve teftişi için bazı yerler merkez kabul edilerek buralarda, emlak-ı şâhâne müdürlükleri denilen hükümdara ait arazileri yöneten müesseseler de ihdas edildi. Bu bağlamda, Aydın, Bağdat, Edirne, Musul, Halep, Suriye, Yanya, Çatalca, İnegöl ve Akköprü belli başlı emlak-ı hümayûn şubeleriydi. Bu şubelerde bir idare komisyonu vardı; komisyonda başkâtip ve gerekli sayıda kâtipten oluşan bir kalem bulunuyordu. Adı geçen merkezler, kendi içinde bulunan padişah arazilerinin genişliğine göre çeşitli sayılarda şubelere ayrıldı ve buralara da memurlar görevlendirildi (Terzi 1993: 137-139).

Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Musul, Aydın ve Edirne gibi padişah arazilerinin bulunduğu çeşitli Osmanlı vilâyetlerindeki emlak-ı hümayûn idarelerinin teşkilat yapısı aşağıda verilen Halep vilâyeti örneğinin hemen hemen aynısıydı¹².

12 II. Abdülhamid döneminde, padişah arazisi bulunan diğer Osmanlı kentlerindeki emlak-ı hümayûn idarelerinin teşkilat yapısı aşağı yukarı aynı olduğu için biz burada örnek olması açısından Halep vilâyetindeki Emlâk-ı Hümayûn İdaresi'nin teşkilat yapısını tablo halinde vermeyi uygun bulduk. Padişah arazisi bulunan diğer Osmanlı kentlerindeki emlak-ı hümayûn idareleri hakkında geniş bilgi için bkz. (1311-1312 Beyrut Vilâyet Salnâmesi (BEVS): 149-150; 1312 Musul Vilâyet Salnâmesi (MVS): 136-138; 1325 MVS: 161-162; 1320 Aydın Vilâyet Salnâmesi (AVS): 38; 1323 AVS: 38; 1311 Edirne Vilâyet Salnâmesi (EVS): 56; 1312 EVS: 58; 1316 EVS: 56; 1317 EVS: 62).

Tablo 2: Halep Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn İdari Yapısı (1894-1895).

Halep Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi			
Müdür	Erkan-ı Harbiye Miralay Saffet Bey		
Muhasebeci	Münhal ¹³		
Tahrirat Baş Katibi	Abdülkadir Vehbi Efendi		
Ser Mühendis Vekili	Kolağası Mustafa Şevket Bey		
Komisyon-ı Mahsus			
Reis	Müdür Bey		
Aza	Muhasebeci Efendi		
Aza	Tahrirat Baş Katibi Efendi		
Aza	Ser Mühendis Vekili Bey		
Komisyonun Alt Birimleri			
Muhasebe Kalemi	Tahrirat Kalemi	Hendesehane	Diğer Memurluklar
- Refik-i evvel - Refik-i Sâni - Mukayyid - Mübeyyiz	- Müsevvid-i evvel - Müsevvid-i sâni - Mübeyyiz	-Baş Mühendis - Mühendis	- Sandık Emini - Ambar Memuru
Komisyona Bağlı Şubeler			
Menbic Şubesi	Ebu Kalkal Şubesi	Cebel-i 'is Şubesi	Cebel-i Has Şubesi
- Memur - Baş Katip - Katib-i Sâni	- Memur - Baş Katip - Katib-i Sâni	- Memur - Baş Katip - Katib-i Sâni	- Memur - Baş Katip - Katib-i Sâni

Kaynak: 1312 Halep Vilayet Salnâmesi (HVS): 146-147; 1313HVS: 158-159.

Emlâk-ı hümâyûn haritası içinde bulunan bütün arazi ve emlakın vergi ve diğer gelirleri hazîne-i hâssaya bağlı yukarıdaki mahallî emlak idareleri tarafından tahsil edilirdi. II. Abdülhamid devrinde, hazîne-i hâssanın gelirlerinin artırılması yoluna gidilerek, ülkenin çeşitli yerlerindeki boş topraklar ve sahihsiz yerler ile imara müsait, geniş ve verimli araziler satın alınarak emlak-ı hümâyûna dahil edildi (Terzi 1993: 138-139).

Buraya kadar, tarihi seyir içerisinde emlak-ı hümâyûnun genel yapısı üzerinde duruldu. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden emlak-ı hümâyûna inşa edilen okullar ise, bundan sonra irdelenmeye çalışılacaktır.

c. Emlâk-ı Hümâyûna İnşa Edilen Okullar

II. Abdülhamid devri, Tanzimat devrinde başlatılan eğitimde modernleşme çabalarının üst seviyelere getirildiği bir dönemdir. Aynı zamanda, Tanzimat devrinde bir türlü İstanbul dışına çıkarılmayan ilk ve orta öğretim alanlarındaki maarif hizmetlerinin, 1878'den itibaren taşraya devlet eliyle ulaştırıldığı bir devir olma özelliğini taşır (Kodaman 1991: 37, 38). Bu dönemde, hem kamu arazilerine hem de Sultan'ın şahsi mülkü olan emlak-ı hümâyûnlara ibtidâi ve

¹³ 1894 yılında muhasebeci kadrosu boş olan Halep Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi'nin, 1895 yılında muhasebecilik görevini Avâdis Efendi yürütmüştür. Bkz. (1313 Halep Vilâyet Salnâmesi (HVS): 146).

rüşdiye derecesinde okullar inşa edilmiştir. Şüphesiz ki, Abdülhamid'in "*meberrât-ı seniyye*" kapsamında yapmış olduğu hayır işleri sadece okullardan ibaret değildi. Bu minvalde, yeni camiler inşa ettirmek ve varolan cami, türbe ve tekkelerin tamirini yaptırmak gibi dini işler; yol, köprü yaptırmak ve telgraf hattı döşetmek gibi bayındırlık hizmetleri; yoksullara yapılan sosyal yardım harcamaları padişahın şahsî bütçesinden yapılan belli başlı hayır işleriydi (Özbek 2008: 151-184). Bağdat vilâyet salnâmesindeki liste üzerinde yapılan hesaplamalara göre zikredilen bu hayır işleri içerisinde mektepler %8.21, camiler %32.85, medreseler %1.87, bayındırlık hizmetleri %7.29, tekke ve zaviyeler %11.49'luk bir orana sahip olup, geriye kalan yaklaşık %39'luk kısmı ise diğer hayır işlerine karşılık gelmekteydi (Özbek 2008: 185).

II. Abdülhamid'in Osmanlı sınırlarındaki kendi arazilerine yüzlerce okul inşa ettirmesindeki temel felsefe neydi? Bu konuda Selim Deringil, Nadir Özbek, Bayram Kodaman, Arzu Terzi ve François Georgeon gibi bilim insanları değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Nadir Özbek ve Selim Deringil, Sultan'ın ülkenin en ücra köşelerinde kasaba ve köylere varıncaya kadar okul inşa ettirmesindeki temel gayesinin, iktidarını bütün Osmanlı coğrafyasında görünür kılmak olduğunu vurgulamışlardır (Özbek 2008: 165-166; Deringil 2014: 29-55). Arminus Vambéry'nin¹⁴ görüşlerine bakıldığında, Abdülhamid'in ülke genelinde iktidarını görünür kılmada başarılı olduğu görülmektedir:

"Aşağı tabaka ve halk, Hristiyan uyruklar da dâhil, şimdiki hükümdara (II. Abdülhamid) severek bağlanmışlardır. Padişah elindeki tüm imkânları seferber ederek her fırsatta hayırseverliğini göstermekten kaçınmamaktadır. Eğitim ve sağlık hizmetleri için büyük meblağlar sarfetmekte, halkının selâmeti, refahı ve mutluluğu için yorulmak bilmeden çalışmaktadır." (Öke 1983: 85).

Abdülhamid'in ilk Hazîne-i Hâssa Nâzırı olan Agop Paşa'nın¹⁵ görüşleri de Vambéry'nin ki ile örtüşmektedir. Zira, padişah arazilerine iskân ettirilen muhacirlerin cami, mektep gibi sosyal ihtiyaçlarının padişahın şahsî hazinesinden ödenmesi muhacirleri oldukça memnun etmiştir. Agop Paşa, Emlâk-ı Hümâyûn'a yerleştirilen halkın, sosyal ihtiyaçlarının karşılanması nedeniyle padişaha şükranı bir borç bildiklerini ve bu sebepten dolayı gece gündüz demeden Sultan'a dua ettiklerini bildirmişti (BOA. Y. PRK. HH. 24/55, lef: 3).

Selim Deringil, biraz daha detaya inerek, Abdülhamid'in ülkenin en ücra köşelerine kadar okul açtırmadaki gayesinin, sünnî İslâmı ve Hanefî mezhebini yaymak olarak değerlendirmiştir. Ayrıca merkezden uzak yerlerde açılan ibtidâî ve rüşdiye mektepleri, yabancı nüfuzuna karşı bir kale hükmünde olacaktı (Deringil 2014: 95, 114). Arzu Terzi, yabancıların eline geçmemesi için veya memleketin imarı amacıyla emlâk-ı hümâyûna dahil edilen arazilere büyük paralar harcanarak hayır kurumları ve mektepler açıldığını belirtmiştir (Terzi 1998: 140). Fransız yazar François Georgeon ise, II. Abdülhamid'in ülke genelinde başlattığı eğitim seferberliğiyle ilgili ilginç bir tesbitte bulunmuştur. Yazar, II. Abdülhamid'i "*maarifperver*" ve "*camiden çok okul yaptıran padişah*" olarak nitelemiştir. Georgeon, Abdülhamid'in muhacirlere yardım için kendi bütçesinden köyler kurdurduğunu; buralara camiler ve mektepler inşa ettirerek, davaya bağlılığın bir simgesi olarak ve adını onurlandırmak için bu mekteplerin birçoğuna "*Hamidiye*" adınının verildiğini belirtmektedir (Georgeon 2012: 349, 439).

14 Arminus Vambéry (1832-1913), Yahudi kökenli Macar Türkoloğu'dur. Takma adı Raşit Efendi olan Vambéry, bir ara padişaha danışmanlık da yapmıştır. Bkz. (Öke 1998: 1-33).

15 Şerif Mardin'e göre, II. Abdülhamid'in şahsî hazinesini, devlet hazinesinden ayrı tutarak Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı aracılığıyla iyi bir şekilde yöneten ve Sultan'ın bu konuda en önemli yardımcıları konumunda olan Hazîne-i Hâssa Nazırları Agop Paşa ve Ohannes Efendiler'di (Mardin 1987: 628). Hazîne-i Hâssa'nın diğer nazırları için bkz. (Şensözen 1982: 38-43).

II. Abdülhamid'in Aydın, Edirne, Halep, Musul, Bağdad gibi Osmanlı vilâyetlerinde bulunan şahsî mülklerine inşa edilen okulların neredeyse tamamına yakını ilk öğretim düzeyinde eğitim veren ibtidâi okullarıdır. Bayram Kodaman, inşa edilen bu okulların çoğunun, emlâk-ı hümâyûn ve çiftlik-i hümâyûn adı verilen padişah mülklerine iskân ettirilen Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin¹⁶ çocukları için yaptırıldığını belirtmektedir. Kodaman, padişahın bizzat kendi mülklerine ibtidâi mekteplerini inşa ettirmesini, ilk öğretimle yakından ilgilendiğini ve okuma-yazmaya verdiği önemin tezâhürü olarak göstermektedir (Kodaman 1991: 87).

Tarihi kaynaklar, bu dönemde padişah arazilerine halkın yararına olacak mektep, cami, mescid, köprü, çeşme gibi hayır kurumlarının inşa ettirildiğini bildirmektedir. Emlâk-ı hümâyûn haritası içerisindeki mülklerin bir çoğunda bu hayır kurumlarına rastlamak mümkündür. Vilâyet merkezlerindeki emlâk-ı hümâyûn idarelerinin, sancak ve kazalara kadar teşkilatlanmış olan şubeleri vasıtasıyla bu işler yürütülüyordu. Elimizdeki bir çok belgede, Musul, Aydın, Edirne, Halep, Beyrut gibi Osmanlı vilâyetlerine bağlı sancak ve kazalarda emlâk-ı hümâyûn şubelerinin faaliyette olduğu görülmektedir. Salnâmelerdeki bilgiler ekseninde, II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca, emlâk-ı hümâyûnda bizzat inşa ettirdiği ibtidâi okullarının genel bir listesini vermeyi burada faydalı buluyoruz.

Tablo 3: Osmanlı Vilâyetlerindeki Padişah Arazilerine İnşa Edilen Okullar¹⁷

Vilâyet/Sancak	Emlâk-ı hümâyûnda inşa olunan ibtidâi sayıları
Halep Vilâyeti	20
Suriye Vilâyeti	6
Bağdat Vilâyeti	13
Beyrut Vilâyeti	41
Musul Vilâyeti	7
Basra Vilâyeti	2
Kudüs Sancağı	2
Edirne Vilâyeti	51
Hüdavendigâr Vilâyeti	25
Aydın Vilâyeti	22
İstanbul Vilâyeti	13
Çatalca Sancağı	8
Konya Vilâyeti	7
Ankara Vilâyeti	4
Kastamonu Vilâyeti	2
İzmit Sancağı	2
Bitlis Vilâyeti	1
Yanya Vilâyeti	5

16 Balkanlar ve Kafkaslardan Osmanlı topraklarına muhacir göçleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. (İpek 1999: 1-260; Şimşir 1968: 1-819; Şimşir 1970: 1-832).

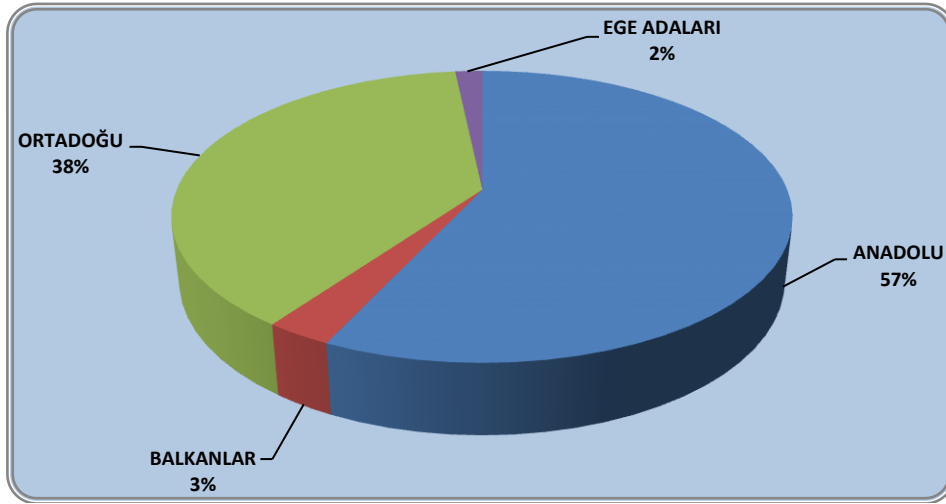
17 Tablodaki bilgiler, Aydın, Beyrut, Bağdat ve Maarif Nezareti Salnâmelerinden derlenmiştir. Bu veriler II. Abdülhamid döneminde emlâk-ı hümâyûnda inşa edilen okulların tümünü kapsamamaktadır. Zira bu konuda yaptığımız kapsamlı araştırmada bu dönemde bütün Osmanlı coğrafyasında padişah arazilerine inşa edilen okulların isimlerine ulaşamadık. Genel bir kanaat oluşması açısından listeyi burada vermeyi faydalı buluyoruz.

Selanik Vilâyeti	1
Manastır Vilâyeti	1
Girit Vilâyeti	1
Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti	3
Genel Toplam	237

Kaynak: 1311-1312 BEVS: 56-78; 1318 BAVS: 94-204; 1319 MNS: 331-332;1311 AVS: 408-410; 1312 AVS: 99-502; 1313 AVS: 490-496; 1314 AVS: 488-494; 1316 AVS: 522-528; 1320 AVS: 422-428; 1326 AVS: 740-746.

Tabloda, Halep, Bağdad ve Beyrut gibi Ortadoğu toprakları ile Edirne, Hüdavendigâr ve Aydın vilâyetlerinde okulların yoğunlaştığı görülmektedir. Daha net bir tablo çizmek gerekirse bütün Osmanlı coğrafyasında şöyle bir oran ortaya çıkmaktadır:

Grafik 1: Tablo 3'e Göre Okulların Osmanlı Coğrafyasındaki Dağılımı

Grafiğe göre, okulların en fazla yoğunlaştığı yerler Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasıdır. Daha önce de belirtildiği üzere, Abdülhamid'in arazilerinin Anadolu ve Ortadoğu'da çoğunlukta olması bu durumun en önemli nedenidir. Ayrıca bu dönemde Anadolu ve Ortadoğu topraklarındaki arazilere yerleştirilen muhacirler için okul inşa etme çalışmaları da bir başka neden olarak karşımıza çıkmaktadır.

Padişah arazilerine inşa edilen okulların geneli ilk öğretim seviyesinde eğitim veren ibtidâilerden oluşmaktaydı. Yukarıda tabloda geçen ibtidâi mekteplerinden başka emlak-ı hümâyûna az da olsa rüşdiyelerin de inşa edildiği bilinmektedir. Halep vilâyetine bağlı Menbic Şubesi'ndeki Hamidiye Rüşdiyesi (BOA. MF. MKT. 1020/11, 25 Şaban 1325; BOA. MF. MKT. 482/2, 22 Şaban 1317) ile İstanbul Kadıköy Kuşdili'ndeki kız rüşdiyesi (BOA. MF. MKT. 400/6, 22 Muharrem 1316) emlak-ı hümâyûna inşa edilen rüşdiyelerdendir. Bunlardan başka aşağıda yapım masrafları verilen rüşdiyeler de inşa edilmiştir.

Tablo 4: Emlâk-ı Hümayûn'a İnşa Edilen Rüşdiyeler ve Yapım Masrafları

	Rüşdiyeler	Kuruş
1.	Gelibolu Rüşdiye Mektebi'nin inşaat masrafı	15.000
2.	Suriye vilâyetinde Nasra kasabasında Rüşdiye Mektebi İnşası	78.000
3.	Medine-i Münevvere'de Darü'z-ziyâfe denilen mahalde rüşdiye mektebi inşası	153.500
4.	Hereke Fabrika-i Hümayûnu İbtidâi Mektebi'nin tamiri ile yeniden rüşdiye mektebinin tesisi	30.679

Kaynak: 1318 BAVS: 95, 118, 121, 150, 175.

Yukarıdaki tablo, rüşdiyeler ile ibtidâilerin inşa giderlerinin kıyaslanması adına önemlidir. Zira aşağıda da belirtileceği üzere rüşdiyelerin yapımı için haracanan meblağ, ibtidâilere göre oldukça yüksektir. Tablo 6'daki Edirne vilâyetindeki ibtidâi mekteplerinin 1.500-43.000 kuruş arasında yapıldığı görülürken; tablo 4'teki rüşdiyelerin yapım giderlerinin 15.000-153.500 arasında değiştiği görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında ibtidâilerin genelinin köylerde, rüşdiyelerin ise sancak, kaza ve nahiye merkezlerinde inşa edilmeleriyle doğrudan alakalıdır.

d. Aydın Vilâyetinde Padişah Arazilerine İnşa Edilen Okullar

Vilâyet dahilinde padişah arazilerine inşa edilen okul, cami ve çeşme gibi kurumlar "meberrât-ı seniyye"¹⁸ olarak adlandırılmışlardı. Kaynaklarda geçen bilgilere göre, bu dönemde vilâyetteki birçok köyde tesis olunan hayır kurumlarına rastlamak mümkündür. İlk defa inşa edilenlerin yanında eskimiş binaların da tamiratının gerçekleştirildiği görülmektedir. Aydın vilâyetinde tesis edilen birçok muhacir köyü ve diğer merkezlerde, cami, mescid, minare, dergâh, çeşme ve köprünün inşa ve tamirati bu dönemde yapılmıştır.

Aydın vilâyetinde padişah arazilerine yapılan okulların köylere göre dağılımı ve mekteplerdeki öğrenci sayıları şöyledir:

18 Aydın vilâyet salnâmelerinde bu konu, "Cülûs-ı hümayûn meyâmin-i makrûn Hazret-i Padişahi rûz-ı firûzundan beri saha-i pîray tesis olan bunca hayrât ve meberrât-ı seniyye" başlığı altında ele alınmıştır. Bkz. (1311 AVS: 408; 1312 AVS: 499).

Tablo 5: Aydın Vilâyetinde Emlâk-ı Hümâyûna İnşa Edilen Cami ve İbtidâi Mektepleri (1893-1908)¹⁹.

Köyün ismi	İnşa Edilen Yapı	Mektebin Durumu	Öğrenci Sayıları ²⁰		
			E	K	Yekûn
1.	Rahmanlar	1 cami ve Hamidiye ibtidâi mektebi	4	3	7
2.	Yeni Çiftlik	1 cami ve Osmaniye ibtidâi mektebi	11	16	27
3.	Tepeköy	1 cami ve Orhaniye ibtidâi mektebi	58	27	85
4.	Sepetçiler	1 cami ve Mecidiye ibtidâi mektebi	57	19	76
5.	Tulum	1 cami ve Tir-i Müjgan ibtidâi mektebi	29	9	38
6.	Subaşı	1 cami ve Abidin ibtidâi mektebi	13	4	17
7.	Naime (Naimiye)	1 cami ve Burhaniye ibtidâi mektebi	?	?	?
8.	Bülbül Deresi	1 cami ve Hamidiye ibtidâi mektebi	12	14	26
9.	Ayaklıkırı	1 cami ve Kâdiri ibtidâi mektebi	14	2	16
10.	Aşıklar	1 cami ve Selimiye ibtidâi mektebi	5	3	8
11.	Hamidiye	1 cami ve	24	17	41

19 Tablodaki bilgiler 10 adet Aydın Vilâyet Salnâmesinden derlenmiştir. Geniş bilgi için bkz. (1311 AVS: 408-410; 1312 AVS: 99-502; 1313 AVS: 490-496; 1314 AVS: 488-494; 1315 AVS: 544-549; 1316 AVS: 522-528; 1317 AVS: 460-466; 1320 AVS: 422-428; 1323 AVS: 390-396; 1326 AVS: 740-746).

20 Tabloda verilen öğrenci sayıları ortalama olarak verilmiştir. Aydın vilâyet salnâmelerinde yukarıda zikredilen mekteplerin öğrenci sayılarında artmalar ve eksilmeler görülmektedir. Bizim burada öğrenci sayılarını vermekte ki maksadımız hem mektebin kapasitesi, hem de köydeki nüfus hakkında bir fikir verebileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

21 Salnâmelerde geçen "Fevkânî" tabiri üst katı olan bina demektir. Bu durumda inşa edilen mekteplerin iki katlı olduğu söylenebilir.

		Hamidiye İbtidâi mektebi	dershane ile bir muallim odası			
12.	Ahmedli	1 cami ve Ahmediye ibtidâi mektebi	"Fevkânî" iki dersane ile bir muallim odası	11	11	22
13.	Yeniköy	1 cami ve Selimiye ibtidâi mektebi	"Fevkânî" iki dersane ile bir muallim odası	9	9	18
14.	Meşhed	1 cami ve Süleymaniye ibtidâi mektebi	"Fevkânî" iki dersane ile bir muallim odası	23	18	41
15.	Arapçı	1 cami ve Mahmudiye ibtidâi mektebi	"Fevkânî" iki dersane ile bir muallim odası	17	11	28
16.	Dere Köyü	1 cami ve Mahmudiye ibtidâi mektebi	"Fevkânî" iki dersane ile bir muallim odası	18	18	36
17.	Koldere	1 cami ve Burhaniye ibtidâi mektebi	-	28	1	29
18.	Koldere	Rum Mektebi	-	-	-	38
19.	Kırbaşı	1 cami ve Rahimiye ibtidâi mektebi	"Fevkânî" iki dersane ile bir muallim odası	12	6	18
20.	Eğerci	1 cami ve Osmaniye ibtidâi mektebi	-	10	8	18
21.	Rahmiye	Mescid-i şerif ve ibtidâi mektebi	Bir dersane ve bir muallim odası	11	17	28

Tablodaki mektep ve camilerin çoğunluğu 1893-1897 yılları arasında çiftlikler dâhilindeki köylerde aynı avluda inşa edilmişlerdir. Cami ve mekteplerin bir kısmına "*Osmaniye, Orhaniye, Selimiye, Süleymaniye, Mahmudiye, Mecidiye, Hamidiye*" gibi Osmanlı padişahlarının isimleri, diğer bir kısmına ise, "*Mecidiye, Tir-i Müjgan, Naime, Abidin, Burhaniye*" gibi II. Abdülhamid'in birinci dereceden yakınlarının isimleri verildiği görülmektedir.

Ülkedeki okullaşma oranının hız kazandığı bu dönemde çiftlikler dâhilindeki köylere bizzat Sultan'ın hazinesinden yaptırılan mekteplerin geneli iki katlı, iki derslikli ve bir öğretmen odasından ibaretti. Bir öğretmene sahip, kız ve erkeklerin beraber eğitim gördüğü bu ibtidâilerin en büyüğü "*Tepeköy Orhaniye Mekteb-i İbtidâiyesi*"dir. 58 erkek ve 27 kız öğrencinin eğitim gördüğü Orhaniye İbtidâisi, diğer mekteplerden farklı olarak müfettiş odalarına sahipti. Anlaşılan o ki, ibtidâileri teftişe gelen müfettişlerin, burayı merkez kabul ettikleri görülmektedir.

Tablodaki bilgilerden başka, II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarına ait, 1908 yılı Aydın vilâyet salnâmesindeki bilgilere göre ise, Soma kazası Hamidiye köyünde bir cami ve mektep ve Nif köyünde bir cami ve mektebin tesis edildiği görülmektedir (1326 AVS: 746).

e. Edirne Vilâyetinde Padişah Arazilerine İnşa Edilen Okullar

Edirne vilâyetindeki emlâk-ı hümayûn idaresinin 5 şubesi vardı. Babaeski, Ferecik, Çorlu, Keşan ve Malkara şubeleri Edirne merkezli Emlâk-ı Hümayûn Komisyonu'na bağlı olarak buldukları bölgelerdeki padişah arazilerinin yönetim-organizasyon işlerini yürütmekteydiler. Maârif Nezâreti salnâmelerinden edindiğimiz bilgilere göre emlâk-ı hümayûn komisyonları, gelirlerinin bir kısmını mektep ve cami inşasında kullanmaktaydı. Bu minvalde, komisyona bağlı Babaeski, Ferecik, Çorlu, Keşan ve Malkara şubelerinin birçok cami ve ibtidâi mektebi inşa ettirdikleri görülmektedir.

Tablo 6: Edirne Vilâyetindeki Emlâk-ı Hümayûn Şubelerince İnşa Edilen İbtidâi Mektepleri

Sıra	Mektebin İsmi	İnşa Tarihi H/M	Mektep ve Cami İnşa Masrafı
Ferecik Şubesi			
1.	Toriciler Köyü İbtidâi Mektebi	1303/1885	15.406
2.	Esdece Köyü İbtidâi Mektebi	1303/1885	1.540
3.	Paşa Köyü İbtidâi Mektebi	1303/1885	15.406
4.	Karpuzlu Köyü İbtidâi Mektebi	1303/1885	15.406
5.	Koyun Yeri Köyü İbtidâi Mektebi	1303/1885	15.406
6.	Sarp Dere Köyü İbtidâi Mektebi	1307/1889	25.295
7.	Koyun Tepe Köyü İbtidâi Mektebi	1307/1889	23.655
8.	İhsaniye Köyü İbtidâi Mektebi	1307/1889	23.296
9.	Selimiye Köyü İbtidâi Mektebi	1307/1889	23.296
10.	Sultaniçe Köyü İbtidâi Mektebi	1310/1892	25.000
11.	Lütfiye Köyü İbtidâi Mektebi	1314/1896	23.793
12.	Kum Dere Köyü İbtidâi Mektebi	1316/1898	23.500
13.	Sarıca Ali Köyü İbtidâi Mektebi	1303/1885	-
14.	Sarı Dere Köyü İbtidâi Mektebi	1307/1889	-
15.	Burhaneddin Köyü İbtidâi Mektebi	1318/1900	-
16.	Ferecik İhsaniye Mahallesi İbtidâi Mektebi	1307/1889	22.647
17.	Ferecik Vakıf Mahallesi İbtidâi Mektebi	1308/1890	-
Babaeski Şubesi			
18.	Katranca Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.015
19.	Karacaoğlan Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	14.784
20.	Menteler Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	16.405
21.	Naib Yusuf Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.063
22.	Fethiye Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	14.859
23.	Necatiye Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	26.268
24.	Ertuğrul Köyü İbtidâi Mektebi	1308/1890	30.500
25.	Yolageldi Köyü İbtidâi Mektebi	1313/1895	44.000
26.	Mandıra Köyü İbtidâi Mektebi	1313/1895	43.463
Çorlu Şubesi			
27.	Yulaflı Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.288
28.	Yangın Ağıl Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.268
29.	Uzun Hacı Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.268

30.	Bahçe Ağıl Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.268
31.	Kurt Dere Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.268
32.	Kapaklı Pınar Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.268
33.	Şahbaz Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.268
34.	Yakuplu Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.268
35.	Beyaz Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	15.268
36.	Kara Ağaç Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	34.261
37.	Kızılpınar Köyü İbtidâi Mektebi	1306/1888	34.261
38.	Veli Köyü İbtidâi Mektebi	1306/1888	34.261
39.	Veli Meşe Köyü İbtidâi Mektebi	1306/1888	34.261
40.	Türbedere Köyü İbtidâi Mektebi	1307/1889	35.062
41.	Edir Köyü İbtidâi Mektebi	1308/1890	35.080
42.	Göçeler Köyü İbtidâi Mektebi	1315/1897	32.775
43.	Manika-i Kebir Köyü İbtidâi Mektebi	1305/1887	-
Keşan Şubesi			
44.	Sarıyar Köyü İbtidâi Mektebi	1317/1899	-
45.	Pirinç Çeşme Köyü İbtidâi Mektebi	1317/1899	-
46.	Yöricek Köyü İbtidâi Mektebi	1317/1899	-
47.	Sarnıç Köyü İbtidâi Mektebi	1317/1899	-
48.	Kara Ağaç Köyü İbtidâi Mektebi	1318/1900	-
49.	Batkın Köyü İbtidâi Mektebi	1319/1901	-
Malkara Şubesi			
50.	Balaban Kuru Köyü İbtidâi Mektebi	1307/1889	22.028
51.	Koca Çeşme Köyü İbtidâi Mektebi	1312/1894	15.015

Kaynak: 1321 Maârif Nezâreti Salnâmesi (MNS): 303-304; 1319 MNS: 331-332.

1885-1900 yılları arasında Edirne vilâyetindeki padişah arazilerine 51 ibtidâi mektebi inşa ettirilmiştir. Bu mekteplerden 17'si Ferecik, 17'si Çorlu, 9'u Babaeski, 6'sı Keşan, 2'si Malkara kazalarında yaptırılmıştır. Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin yerleştirildiği Trakya'daki arazilerde bu okulların yoğunlaşması, göçmen nüfusun eğitimine önem verildiğinin bir göstergesidir.

Maârif salnâmelerinden derlediğimiz yukarıdaki bilgilerden başka, Bağdad ve Beyrut vilâyet salnâmeleri ile Edirne Gazetesi'nde de vilâyet genelinde inşa edilen mekteplerle ilgili bilgiler yer almaktadır. Tablodaki verilerden farklı olarak, Kırkkilise sancağında Tırnova kasabasında inşa olunan bir cami ile bir mektep, Ferecik kasabasında İhsaniye Mahallesi'nde sakin yüz haneden fazla muhacir için bir cami ile bir mektep (BEVS 1311-1312: 70-72), Tekfurdağı sancağında²² İncecik nahiyesinde 26.297 kuruşa birer cami ve mektep inşa edilmiştir (BAVS 1318: 120).

Bu dönemde Edirne vilâyetinin resmi yayın organı olan Edirne Gazetesi'ne göre, 1906 yılında Babaeski kazası Hamidiye Mahallesi'nde, Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne'den yaptırılmış olan İbtidâi mektebi ve tamir ettirilen su yollarının açılışı yapılmıştır (Edirne Gazetesi, 17 Recep 1324/06 Eylül 1906). Yine Babaeski emlâk-ı hümâyûn şubesine bağlı Taşağıl köyünde, bir mektep ve bir caminin yapılmasına irâde-i seniyye ile izin verilmiştir (Edirne Gazetesi, 4 Zilkade 1324/20 Aralık 1906). Ayrıca Babaeski emlâk-ı hümâyûn şubesinde; Tabtık, Necatiye,

²² Tekfurdağı sancağındaki eğitim hakkında geniş bilgi için bkz. (Ekin ve Kanal 2014: 116-118).

Naib Yusuf, Minnetler köylerinde kerpiçten yaptırılmış ve harap hale gelmiş camilerin yeniden yaptırılmasına karar verilmiş, keşifleri yapılarak Dersaadete bildirilmiştir (Edirne Gazetesi, 12 Zilkade 1319/21 Şubat 1902).

f. Orta Doğu Vilâyetlerinde İnşa Edilen Okullar

Suriye, Halep, Şam, Basra, Bağdad ve Musul gibi ortadoğu toprakları II. Abdülhamid'in mülklerinin olduğu önemli vilâyetlerdi. Gerek bölge halkı için gerekse bu topraklara yerleştirilen muhacirler için birçok mektep ve cami inşa edilmiştir.

Tablo 7: Suriye, Halep, Şam, Basra, Bağdad, Musul, Kudüs ve Girit'teki Emlâk-ı Hümâyûn'a İnşa Edilen İbtidâî Mektepleri

	Mektepler	Kuruş
1.	Halep Vilâyeti dahilinde Menbic kasabasında cami ve mektep inşa masrafı	167.898
2.	Halep'de Cebel-i Ays'ta 10 adet mektebin inşa masrafı	146.700
3.	Halep'te Şeyh Ahmet Mecnûni Hz. Türbesi ve bir mektep ve bir mescid inşası	43.856
4.	Halep vilâyetinde Ersöz nahiyesi iskelesinde inşa olunan cami ve mektebin tamirâtı	17.044
5.	Halep vilâyetinde Cebel-i Has kazasında Ebu Hayrat köyünde bir cami ve mektep inşası	30.210
6.	Halep vilâyetinde Resül Ayn köyünde bir cami ve mektep inşası	28.387
7.	Halep vilâyetinde Ebu Kalkal şubesindeki 4 köyde birer mektep inşası	59.655
8.	Halep vilâyeti Rakka kasabasında bir cami ve mektep inşası	156.541
9.	Suriye vilâyetine bağlı Şam'da Nâsuriye mahallinde bir cami ve mektep ve diğer mekanların inşa masrafı	61.000
10.	Suriye vilâyetine bağlı Şam'a hicret eden muhacirlerin teşkil ettikleri köyde bir cami ve mektep inşası	32.866
11.	Suriye vilâyetinde Eriha kasabasında bir cami ve mektep inşası	29.997
12.	Suriye'de Muharrem Temnanı köyünde mektepli bir caminin inşası	16.226
13.	Suriye vilâyetinde Hama sancağında Akarib ve Yemen Hüseyin köylerinde cami ve mektep inşası	39.559
14.	Bağdad vilâyetinde Begayla mukataasında inşa olunan cami ve mektep ve müştemilâtı	22.475
15.	Bağdad vilâyetinde Necef, Bagila, Mesib, Taş kasabalarında inşa olunan ibtidâî mekteplerinde okutulmak üzere satın alınan kitaplar ile Aydın Vilâyetinde Dikilitaş nahiyesinde cami minaresi ve mektep noksan yerlerinin inşası	3.465
16.	Bağdad vilâyetinde Mahmudiye , Beled ve Semike'de birer mektep inşası	37.598
17.	Bağdad vilâyetinde Hindiye kazası merkezi olan Toyriç kasabasındaki cami ve mektebin yeniden inşası	25.508
18.	Bağdad vilâyeti Ebu Gureyb mukataasında teşkil olunan köyde bir cami ve mektep inşası	28.950
19.	Bağdat vilâyetinde Hille kasabasında Kerat mahallesindeki bir cami ve mektep inşası	39.681

20.	Bağdat vilâyetinde İskenderiye mukataasında bir cami ve mektep inşası	19.071
21.	Bağdad vilâyetinde Necef Eşref kasabasında bir mektep inşası	68.880
22.	Beyrut vilâyetinde Beysan köyünde bir mektep inşası	-
23.	Akka sancağında Semik köyünde cami ve mektep inşası	42.862
24.	Basra vilâyetinde Amara'da cami ile ibtidâi mektebi inşası	56.793
25.	Basra vilâyetinde Hay kasabasında bir cami ve mektep inşası	83.170
26.	Musul vilâyetinde Bazyan Şubesi'ne bağlı Ağçalar kolunda bir cami ve mektep inşası	22.431
27.	Musul vilâyetinde Salahiye kasabasındaki cami, tekke, medrese ve mektebin tamiri	20.983
28.	Musul vilâyetinde Serçınar Şubesi'ne bağlı Köse-i Aliya köyünde bir cami ve mektep inşası	9.160
29.	Musul vilâyetinde Şemamek mukataasında Şenşur, Gerihan ve Mahmur köylerinde birer cami ve mektep inşası	56.271
30.	Musul vilâyetinde Tuz Hurmatu mukataasında 3 mescit ile mektep inşası	76.355
31.	Kudüs sancağında Celdiye köyünde bir cami ve mektep inşası	21.952
32.	Kudüs sancağında Kofha Çiftliği'nde bir cami ve mektep inşası	22.362

Kaynak: 1318 Bağdad Vilâyet Salnâmesi: 94-204.

Tablodaki bilgiler dikkaetle incelendiğinde, birçok yerleşim birimine cami ve mekteplerin birlikte inşa edildiği görülmektedir. Zira, padişah arazilerine yerleştirilen göçmenlerin sosyal ihtiyaçlarının karşılanması önemli bir sorundu. Beyrut vilâyet salnâmesindeki bilgilerde çiftlikler ve mukataalara inşa edilen cami ve mekteplerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Beyrut vilâyetinde Lazkiye sancağı dahilinde kırk ibtidâi mektebi (BEVS 1311-1312: 63-64), Bağdad vilâyetinde Necid sancağında bir mektep inşası, Bakile arazisinde cami ve mektep inşası, İlyava mukataasında inşa olunan mektep, Bağdad'da Mahmudiye, Beled ve Semike'de birer mektep, Necef kasabasında bir mektep inşa edilmişti (BEVS 1311-1312: 64, 65).

Halep vilâyetinde inşa olunan mektepler genelde çiftliklere yapılmıştır. Menbic kasabasındaki çiftlikât-ı hümâyûn ile Cebel-i İsa çiftlikât-ı hümâyûnu dahilinde inşa olunan on adet mektep bu konuda verilebilecek örneklerdendir (BEVS 1311-1312: 66). Musul vilâyetindeki mektepler ise, daha çok mukataalara inşa edilmiştir. Salahiye kasabasında Zengibar ve Karatepe mukataaları ile Tuzhurmato ve Şemamek mukataaları mamur hale getirilen mukataalardan bazılarıdır (BEVS 1311-1312: 76,77).

g. Anadolu ve Balkan Topraklarında İnşa Edilen Okullar

Yaptığımız araştırmalarda Anadolu ve Balkan topraklarındaki emlâk-ı hümâyûnlarda en fazla okulun Aydın ve Edirne vilâyetlerinde yapıldığı tespit edilmiştir. Bu iki vilâyette okulların yoğunluğu nedeniyle yukarıda ayrı başlıklar halinde irdelendi. Bunlardan başka Anadolu ve Balkanlar'daki bazı vilâyetlerde de bu okullara rastlamak mümkündür. İstanbul, Ankara, Hüdavendigâr, Manastır, Yanya ve Selanik vilâyetlerindeki okulları şöyle sıralayabiliriz:

Tablo 8: İstanbul, Ankara, Hüdavendigâr, Manastır, Girit, Yanya ve Selanik'te Emlâk-ı Hümayûn'a İnşa Edilen İbtidâî Mektepleri

	Mektepler	Kuruş
1.	Çatalca sancağında Filori ve Kılınçlı köylerinde inşa olunan cami ve mekteplerin inşaat masrafları	116.720
2.	Çatalca sancağında Bahşayış, İzzettin, Sazlı Bosna, Papaz Bergos ve Haraççı köylerinde cami ve mektep inşası	63.290
3.	Çatalca sancağı Silivri kazasında Ali Paşa köyünde bir cami, mektep ve çeşme inşası	40.000
4.	İstanbul Teşvikiye mahallesinde bir mektep inşası	113.500
5.	Sarıyer Büyük Dere'de bir mektep inşası	12.000
6.	Beşiktaş'taki vakf-ı akarâttan dört hanenin mektep haline getirilmesi masrafı	187.000
7.	Kağıthane köyündeki mektebin inşaatı	15.000
8.	Beşiktaş'taki Hamidi ibtidâî mektebinin tamir masrafı	21.936
9.	Salı Pazarı'nda Sehil Bey mahallesi mektebinin inşası	1715
10.	Bakırköy Hamidi mektebinin ve Halep vilâyetinde Ebu Kalkal mahallinde camiinin tamiri	5.350
11.	Kasımpaşa'da Zincirli Kapı'da Hadika-i Marifet mektebinin inşası	40.000
12.	Yıldız Sarayı Şevket İhtiva-i Alisi dahilinde bulunan mektep bahçesine bir ibtidâî mektebi inşası	16.700
13.	Beşiktaş'ta Kaptan İbrahim Paşa ibtidâî mektebinin genişletilmesi	-
14.	Ankara vilâyetinde Akköprü'de Pars Bey köyünde bir cami ve mektep inşası	28.271
15.	Ankara vilâyetinde Akköprü'de Kapı köyü'nde bir mektep inşası	-
16.	Ankara vilâyetinde Sungurlu kazasına bağlı Gafurlu köyünde bir cami ve mektep inşası	3.490
17.	Ankara vilâyetinde Akköprü dahilinde Beylikahır köyünde cami ve mektep inşası	18.818
18.	Hüdavendigâr vilâyetinde İnegöl kazasında Hacı Kara köyünde bir cami ile bir mektep inşası	29.829
19.	Hüdavendigâr vilâyetinde Hayriye köyündeki caminin tamiri ve mektep inşası	13.974
20.	Hüdavendigâr vilâyeti dahilinde Bolvadin kasabasında Kıbrıs denilen yerdeki cami ve mektep inşası	104.021
21.	Hüdavendigâr vilâyetinde İnegöl kazasına bağlı Gülbahçe köyünde bir cami ve mektep inşası	37.320
22.	Hüdavendigâr vilâyetinde İnegöl kazasına bağlı Feyziye köyünde bir cami ve mektep inşası	30.862
23.	Hüdavendigâr vilâyetinde Karacaşehir'de inşa olunan caminin bitişiğine bir sıbyan mektebi inşası	13.500
24.	Hüdavendigâr vilâyetinde Hadım köyünde mektep inşası	-
25.	Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl'de Halime köyünde bir mektep inşası	-
26.	Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl kazası Mesruriye köyünde bir mektep inşası	1.465
27.	Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl kazası Mezid köyünde bir mektep inşası	5.808

28.	Hüdavendigâr vilâyeti Karacakaya köyünde cami ve mektep tamiri, minare inşası	11151
29.	Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl kazasına bağlı Tahtaköprü köyünde bir mektep inşası	7.266
30.	Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl kazasına bağlı Genci köyünde cami ve mektep inşası	24.503
31.	Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl kazası Kıran köyündeki cami tamiri ve mektep inşası	20.839
32.	Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl kazasına bağlı Hamidiye, İclaliye, Lütfiye, Bahariye, Aksu, Tekke ve Kıran köylerinde birer mektep inşası	32.429
33.	Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl kazasına bağlı Osmaniye, Tüfenkçi, Konak köylerinde birer mektep inşası	9.223
34.	Hüdavendigâr vilâyeti Eskişehir sancağı Osmaniye köyünde bir cami ile mektep inşası	30.000
35.	Konya vilâyetinde Burdur sancağında Çeltikçi Çiftlik altında Konak mahallesinde bir cami ile mektep inşası	50.000
36.	Konya vilâyetinde Develi Zile köyündeki mektebin inşaat ve tefriş masrafı	6.000
37.	Konya'da Çeltikçi çiftlikât-ı hümâyûnu dahilinde bulunan köylerde beş mektep inşası	18.286
38.	Kastamonu vilâyetinde Taşköprü kazasının Hanlı köyünde bir cami ve mektebin tamiri	4.460
39.	Kastamonu vilâyetinde Ayancık kazasına bağlı Adliye köyündeki cami ve mektebin inşaatının tamamlanması	4.000
40.	Adana vilâyetinde İçel sancağı dahilinde Alaca camii ve Çukur Mescid ile mektebin tamiri	16.000
41.	Adana vilâyeti Tarsus kazasında Nemrun nahiyesinde bir mektep ile bir mescid inşası	9.308
42.	Balıkesir kasabasında muhacirler tarafından teşkil olunan Hamidiye mahallesinde cami ve mektep inşası	38.687
43.	İzmit sancağı Hereke fabrika-yı hümâyûnundaki mektebin inşası	11.077
44.	Yalova nahiyesine bağlı Gökçedere'de bir cami ve mektep inşası	43.433
45.	Bitlis vilâyetinde Azran kazası dahilinde bir cami ve mektep inşası	10.000
46.	Selanik vilâyetinde Katraniçe nahiyesinde cami ve mektep inşası	18.000
47.	Manastır vilâyetinde Neysel köyünde iskan edilen muhacir için inşa olunan bir cami ve mektep inşası	26.338
48.	Girit'te Ebu Kurun kazasında 1 cami ile mektep inşası	3.000

Kaynak: 1318 Bağdad Vilâyet Salmâmesi: 94-204.

Tablodaki bilgiler incelendiğinde Çatalca, Hüdavendigâr, Akköprü, Balıkesir gibi yerleşim birimlerinde birçok mektep ve cami inşa edildiği görülmektedir. Elimizdeki belgelerde, birçok mektep ve caminin muhacirler için yapıldığı görülmektedir. Ankara vilâyetinin Akköprü kazasına Rusya'dan (BOA. DH. MKT. 2839/74, 21 Cemaziyelevvel 1327) göç eden muhacirler için ; Yanya vilâyetinde Narda'dan hicret etmiş ve emlâk-ı hümâyûna iskân ettirilmiş olan ahâlî-i fukara için inşa ettirilen haneler ve beş ibtidâi mektebi (BEVS 1311-1312: 73); Çatalca sancağında Bahşayış, İzzettin, Sazlı Bosna, Papaz Bergos ve Haraçcı muhacir köylerinde inşa olunan cami ve mektepler bu dönemde muhacirlerin sosyal ihtiyaçlarıyla ilgilenildiğini gösteren önemli yatırımlardır.

Tablodaki bilgilerden başka, Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyetinde, Rodos Adası'nda Felane, Çayır ve Gıranıta köylerinde inşa olunan cami-i şerif ile mektep (BEVS 1311-1312: 73) ve Girit vilâyetinde Resmu sancagında inşa olunan Hamidiye İslam kız mektebi ile Ebu Kurun kazasındaki cami ile mektep inşası (BAVS 1318: 135, 139), Abdülhamid iktidarının Ortadoğu ve Anadolu topraklarında olduğu gibi ege adalarındaki eğitim seferberliğine dair önemli örnekleridir.

h. Medreselere Yapılan İnşaat ve Onarım Masrafları

II. Abdülhamid döneminde, ibtidâî, rüşdiye ve idâdî gibi modern okullara, medreselere oranla daha fazla ağırlık verildiği bilinen bir gerçektir²³. Nadir Özbek'in Bağdad vilâyet salnâmesindeki bilgiler ekseninde çıkardığı yüzdelik dilimlere göre, Abdülhamid'in hayır eserlerine yaptığı yardımlar bakımından modern okullar %8.21; medreseler ise % 1.87'lik kısmı oluşturmaktadırlar (Özbek 2008: 185). Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla ülke genelinde medreselerle ilgili yapılan inşa ve onarım çalışmaları şöyledir:

Tablo 9: Medrese İnşaa ve Tamiri İçin Yapılan Harcamalar

	Medreselerin İnşaa ve Tamir Edildiği Mahaller	Kuruş
1.	İstanbul Fatih'te Karadeniz tarafındaki Kurşunlu Medresesi'nin tamiri	14.173
2.	İstanbul Fatih'te Nişancı-i Cedid Mahallesi'nde Ümmü'l-veled Medresesi'nin tamir masrafı ile Edirne vilâyetindeki ibtidâî mektebi için gönderilen kitap ve risalelerin bedeli	14.716
3.	İstanbul Müftü Hamamı'nda Çayırılı Medresesi'nin inşa masrafı	59.688
4.	Kastamonu vilâyetinde İnebolu'da yanmış olup yeniden inşa olunan cami ve medresenin inşa giderleri	382.942
5.	Kastamonu'da İnebolu kasabasında mirat-ı seniyye-i mülûkânedden olan medresenin tamir masrafı	13.656
6.	Musul vilâyetinde Salahiye'de cami, medrese ve tekkenin tamirâtı.	55.770
7.	Kerkük'te Abdülkadir Berzenci Hazretleri'nin türbesi ile medreseye mahsus odaların ve sebil vs. nin masrafı	15.000
8.	Ankara vilâyetine bağlı Akköprü'deki Kapı köyünde cami ve Büyük Medrese'nin inşaatının tamamlanması	33.850
9.	Adana vilâyetinde Şeyhli köyünde yirmibeş hücreli medresenin inşaatı ve su celbi mesarifi ²⁴	145.637
10.	Konya vilâyetinde Yahyalı nahiyesinde Uzunbey Camii ile müştemilâtından olan medresenin ve evliyadan Yahya Gazi Hazretleri'nin türbesinin tamiri	60.662
11.	Denizlide Nakşibendi ve Halfeti dergâhları için yeniden inşa olunan minare ile medresenin eksiklikleri için	15.000
12.	Trabzon vilâyetinde Maçka köyünde harab olan medresenin tamiri	40.000
13.	Edirne vilâyetinde Hayrabolu kasabasındaki İlti Hatun Camii ve türbesinin tamiri ve medrese inşası	24.354
14.	Edirne'deki Saniye ve Necatiye medreselerinin tamiri	36.562
15.	 kazasında Yavuz Sultan Selim Han Camii ve medresesinin tamirâtı	36.486

Kaynak: 1318 BAVS: 94, 97, 104, 106, 109, 116, 119, 135, 136, 146, 157, 158, 173.

23 Bu konuda geniş bilgi için bkz. (Kodaman 1991: 1-160; Somel 2010: 1-423).

24 Yıldırım Özbek'in yaptığı bir çalışmaya göre bu medresenin ismi Şihli Hamidiye Medresesi'dir. Bu medrese hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Özbek 1994: 165-176).

Tabloda görüleceği üzere, medreselerle birlikte türbe ve dergâh gibi dini mekânların tamirâtı için de belirli bir bütçe ayrılmıştır. Harcamaların geneli 14.000-145.637 kuruş arasında gerçekleşmiştir. Kastamonu vilâyetine bağlı İnebolu kazasında yanmış olan cami ve medrese için harcanan 382.942 kuruş, bu alanda yapılan en fazla gider olarak gözükmektedir.

I. Emlâk-ı Hümâyûn Arazilerindeki Okullara Öğretmen Ataması ve Teftişi

II. Abdülhamid'in şahsî mülklerine inşa edilen okullarla ilgili bir başka husus ise, bu okulların teftişi, öğretmen atamaları ve personel maaşlarıyla ilgilidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, okullara yapılan öğretmen atamalarıyla ilgili birçok belge mevcuttur²⁵. Bu belgelerden, emlâk-ı hümâyûn dahilindeki mekteplere yapılan öğretmen atamaları ve maaşlarının vilâyet ve sancaklara kadar teşkilatlanmış olan emlâk-ı hümâyûn idareleri tarafından organize edildiği görülmektedir. Öğretmenlerin atama ve alanlarındaki yeterlilikleri gibi iş ve işlemlerin Maârif Nezâreti tarafından yapıldığı, maaşlarının ise Hazine-i Hâssa'dan ödendiği, Maârif Nezâreti ile Hazine-i Hâssa Nezâreti arasında yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır²⁶. 1894 yılına ait bir belgede, Çatalca, Silivri ve Büyükçekmece kazalarında emlâk-ı hümâyûn dahilinde bulunan köy mekteplerine yapılan atamaların Çatalca Emlâk-ı Hümâyûn Müdüriyeti'nce takip edildiği ve maaşlarının da devlet hazinesine yük olmayacak şekilde Hazîne-i Hâssa'dan ödendiği belirtilmiştir (BOA. MF. MKT. 219/6, lef: 6 (9 Teşrin-i Sâni 1310/21 Kasım 1894). Bir başka belgede, Halep Emlâk-ı Hümâyûn'u Menbic Şubesi Rüşdiye mektebinin muallim-i evvelliğine, maaşı Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi'nce ödenmek üzere Belen Rüşdiye mektebi muallim-i evvel vekili Reşad Efendi'nin tayin edildiği bildirilmiştir (BOA. MF. MKT. 482/2, 22 Ş 1317).

II. Abdülhamid'in şahsî mülklerine yapılan okulların her türlü bakım onarım ve personel giderleri, yine Abdülhamid'in kendi bütçesinden karşılanmıştır. Bağdad vilâyet salnâmesindeki Abdülhamid'in "*meberrât-ı seniyye*" kapsamında yaptığı hayır-hasenât listesinde de cami ve mekteplerin personel giderleri için bir bütçe ayrıldığı görülmektedir. Hüdavendigâr vilâyeti İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn Şubesi dahilindeki ibtidâi mektebi ve muallimi ile tekkenin müezzin ve hademesinin maaşları için 1.419 kuruş; Ankara vilâyeti Akköprü'deki emlâk-ı hümâyûn dahilindeki cami ve ibtidâi mekteplerinin müstahdem, imam ve müezzin maaşları için 2.329 kuruşluk yardım yapılmıştır (BAVS 1318: 202-203). Elimizdeki bir başka belgede, emlâk-ı seniyyeye çevrilen Draç Çiftlikleri dahilinde bulunan köylerdeki ibtidâi mektebi muallimlerinin maaşlarının Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne'ce ödendiği belirtilmiştir (BOA. MF. MKT. 1052/1, lef: 15, 19 Nisan 1324/2 Mayıs 1908).

Nadir Özbek tarafından yapılan bir çalışmada, bütün Osmanlı vilâyetlerindeki emlâk-ı hümâyûna inşa edilen hayır kurumlarının türleri ve vilâyetler bazında yüzdelik dilimleri verilmiştir (Özbek 2008: 185-194). Bizim incelediğimiz, Aydın Emlâk-ı Hümâyûn Şubesi'nin 1886 yılından 1896 yılı sonuna kadar ki 10 senelik gelir ve gider cetvelinde, hayrât işleri ile memur maaşları için ayrı ayrı kalemlerin ayrıldığı görülmektedir. Örneğin, Aydın Emlâk-ı Hümâyûn Şubesi'nin 1896 senesi geliri 1.651.727 kuruş, gideri ise 693.054 kuruştur. Bu giderler içerisinde hayır işleri için 105.197 kuruş, memur maaşı için ise 233.452 kuruş bütçe ayrılmıştır (BOA. Y. PRK. HH. 29/30 lef: 1 (1313)).

25 Yapılan öğretmen atamalarıyla ilgili birkaç örnek vermek gerekirse; Çorlu Emlâk-ı Hümâyûn Şubesi'ne bağlı Beyaz köyü İbtidâi mektebi muallim-i sânilliğine Hafız Mehmed Efendi'nin tayini (BOA. MF. MKT. 1001/15, 7 Ca 1325), Fericek Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi dahilindeki Çaybaşı Köyü İbtidâi mektebi muallimi Hafız Ali Efendi'nin tayini (BOA. MF. MKT. 1009/7, 12 C 1325).

26 Bu konuda şu belgelere bakılabilir. (BOA. MF. MKT. 482/2, 22 Şaban 1317; BOA. MF. MKT. 667/55, 8 Receb 1320; BOA. MF. MKT. 784/39, 22 Rebiülahir 1322; BOA. MF. MKT. 667/37, 6 Receb 1320).

Sancaklara kadar teşkilatlanmış olan emlak-ı hümayûn idareleri, padişah arazilerindeki okullarının eğitim kalitesiyle de yakından ilgilenmişlerdi. Bu konuda elimizde ilginç bir belge bulunmaktadır. Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Emlâk-ı Hümayûn İdâresi'nden Maârif Nezâreti'ne gönderilen 1894 tarihli yazıda, Çatalca, Silivri ve Büyükçekmece kazalarında emlak-ı hümayûn dahilinde bulunan köy mekteplerindeki muallimlerin yeterli donanımına sahip olmadıkları ve bu yüzden de okullardaki eğitim kalitesinin düşük olduğu ve öğretmenlerinin değiştirildiği takdirde eğitim seviyesinin yükselbileceği hususu Çatalca Mutasarrıflığı'nca iddia edildiği bildirilmişti. Bunun üzerine, adı geçen köylerdeki mektepler için 500 kuruş maaşla seyyar bir müfettiş görevlendirilerek mektepler teftiş ettirilmişti. Müfettişin raporuna göre, Haraçcı ve Sazlı Bosna köyü mekteplerindeki öğretmenlerin usûl-i cedid üzerine eğitim verdikleri ve talebelerin de bu yönde beyanları olduğu belirtilmiştir. Şayet Çatalca sancağı dahilinde bulunan diğer mekteplerden bazılarının eğitiminin iyi olmadığı anlaşılır ise, bu okulların eksikliklerinin ve hangilerinin eğitimde geri kaldıklarının bildirilmesi istenmiştir (BOA. MF. MKT. 219/6, lef: 6 (9 Teşrin-i Sâni 1310/21 Kasım 1894).

i. Okullara Yapılan Çeşitli Yardımlar

II. Abdülhamid iktidarında, Osmanlı topraklarında kasaba, nahiye, köy gibi küçük idari birimlerde çok sayıda mektep inşa ettirilmiş olmanın yanında, mekteplere çeşitli şekillerde katkıda bulunulmaya da ihtimam gösterilmiştir (Özbek 2008: 166). Bu minvalde, mezuniyet törenleri, okullara kitap, risale, lügat, Kuran-ı Kerim, donatım malzemeleri, talebelere aşı yaptırılması gibi hususlarda bir çok destek sağlanmıştır.

Meseleyi örneklendirmek gerekirse; Edirne vilâyetinde Çorlu, Babaeski ve İpsala kazalarında bulunan mekteplerdeki öğrencilere kitap ve risale bedeli için 6.450 kuruş (BAVS 1318: 135); Girit vilâyetinde Resmo sancağında Hamidiye İslâm kız mektebine alınan kitap ve risale bedeli için 9.210 kuruş (BAVS 1318: 136); Bakırköy Hamidi Mektebinin tevzi mükafat törenine satın alınan kitaplara 1.900 kuruş (BAVS 1318: 180); Bağdad arazi-i seniyyesi dahilindeki mektepler ile diğer hayır kurumlarına verilmek üzere 400 adet Kuran-ı Kerim hediyesi için 4.800 kuruş (BAVS 1318: 176); bazı mekteplere gönderilen Ahmet Vefik Paşa merhûmun eseri olan lügatların bedeli olan 20.000 kuruş (BAVS 1318: 138); Genç sancağı merkezindeki mektebe gönderilen 50 nüsha Kuran-ı Kerim hediyesi için 687 kuruş (BAVS 1318:122); Eyüp'teki Dârü'l-Feyz Hamîdi Mektebi talebesine satın alınan çeşitli kitaplar için 1.200 kuruş (BAVS 1318: 109); Beyrut vilâyetine bağlı Belka sancağındaki rüşdiye mektebine gönderilen 300 nüsha Kuran-ı Kerim hediyesi için 3.900 kuruş (BAVS 1318: 125); Resmo sancağında Hamidiye İslâm kız mektebine satın alınan kitap, risale ve dikiş makineleri ile küre ve harita bedeli için 9193 kuruş (BAVS 1318: 141); Edirne vilâyetindeki köylerdeki mekteplere alınan kitap ve risale bedeli için 7.695 kuruş değerinde yardımda bulunulmuştur (BAVS 1318: 155).

Yapılan kitap yardımlarının geneli ibtidâi ve rüşdiye gibi modern okullarda yoğunlaşmıştır. Bunun yanında az da olsa medreselerin de destek gördüğünü söylemek mümkündür. Trablusşam'da Mescid köyündeki medreseye hediye gönderilen kitapların bedeli için 12.179 kuruş (BAVS 1318: 138); Adana vilâyetinde İçel sancağında inşa olunan medreseye tedarik edilen kitap ve risale ücreti için 6.171 kuruş (BAVS 1318: 157); Sinop sancağında Gerze kazasında Hacı Ömer Efendi tarafından inşa edilen medresenin resmi açılış masrafı ile talebelere yardım için gönderilen 3.500 kuruşluk meblağ (BAVS 1318: 166) medreselere yapılan kitap yardımlarına örnek olarak gösterilebilir.

Diğer bir husus ise, mekteplerin donatımıyla ilgilidir. İnşa edilen okulların geneli bir cami ile birlikte yaptırıldığı için yardım parası da ayırım yapılmadan tek kalem de gönderilmiştir.

Eskişehir kazasında Osmaniye köyünde inşa olunan cami ve mektep için gönderilen kilim, şamdan, avize bedeli 8.195 kuruş (BAVS 1318: 121); Musul vilâyetinde Tuz Hormatu Kasabasında inşa olunan cami ve mektebin donatımı için kilim ve hasır bedeli 1.357 kuruş (BAVS 1318: 130); Karamürsel kazasında Gökçedere köyünde inşa olunan cami ve mektebe satın alınan halı vs. bedeli için 8.440 kuruş (BAVS 1318: 152) gönderilmiştir.

Edirne vilâyeti resmi yayın organı olan Edirne Gazetesi'nde yaptığımız araştırmalarda, vilâyetteki Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu'nun ibtidâilerde eğitim gören öğrencilerin sağlık durumlarıyla da yakından ilgilendiğini göstermektedir. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu'nca görevlendirilen aşı memurları tarafından, 1898 yılı Nisan ayında Çorlu ve Babaeski emlak-ı hümâyûn şubeleri dahilindeki merkez ilçe ve köylerde 510 çocuğa (Edirne Gazetesi, 6 Zilhicre 1315/27 Nisan 1898), 1901 yılında ise, Babaeski ve köylerinde dört yüz, Keşan'da yüz seksen çocuğa çiçek aşısı yapılmıştır (Edirne Gazetesi, 13 Safer 1319/31 Mayıs 1901).

Mekteplerin tevzi-i mükâfat törenleri Sultan'ın yardımında bulunduğu diğer bir konudur. Eyüp'teki Dârü'l-Feyz Hamîdi Mektebi'nin resm-i tevzi' mükâfâtı için satın alınan kitap ve risale bedeli ile Büyükdere'de inşa olunan mektebin donatım masrafı 3.314 kuruş (BAVS 1318: 122); Kasımpaşa'da Hadika-i Marifet mektebinin tevzi-i mükâfât törenine satın alınan kitap ve risale dağıtımı için 1.171 kuruş (BAVS 1318: 148); Beşiktaş'ta Şenlik Dede Mahallesi kız mektebinin tamir masrafı ile Bakırköy'de Hamîdi Mektebi öğrencilerinin tevzi-i mükâfât törenine kitap ve risale bedeli için 8.920 kuruş (BAVS 1318: 122) yardımında bulunulmuştur.

Yukarıdaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid kendi şahsî mülklerine inşa ettirdiği okulları bir çok yönden desteklemeye çalışmıştır. Bu konuda vilâyet ve sancaklarda açılmış olan emlak-ı hümâyûn komisyonları ve şubelerinin oldukça faal olduğu görülmektedir. Nadir Özbek, söz konusu bu yardımları, padişahın küçük hediyeler aracılığıyla siyasi iktidarını toplumun içlerine ve hatta her bir öğrencinin ruhunun derinliklerine doğru taşımak üzere kurgulandığını dile getirmektedir. Böylece mektep talebelerinde padişaha karşı bir yakınlık hissi, bağlılık ve itaat duygusu geliştirilmek istenmiştir (Özbek 2008: 167).

SONUÇ

II. Abdülhamid'in şahsî mülkleri olan emlak-ı hümâyûna inşa edilen okullar bilimsel veriler ışığında irdelenmeye çalışıldı. II. Abdülhamid'in Osmanlı coğrafyasına yayılmış olan mülkleri içerisinde tarla, çiftlik, bağ, bahçe gibi araziler olduğu gibi fabrikalar ve madenlerden sağlanan gelirler de önemli bir yekûnü oluşturmaktaydı.

Emlâk-ı Hümâyûn kavramı, bu dönemdeki siyasi ve sosyal şartlar gereği Abdülhamid'in bir stratejisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Islahat Fermanı (1856) ve 1867 irâdesi ile yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinme yarışı hız kazanmıştı. Arzu Terzi'nin de belirttiği üzere, özellikle Aydın ve İzmir gibi münbit arazilerin olduğu Batı Anadolu ile yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından oldukça zengin olan Musul, Beyrut, Suriye gibi toprakların yabancıların eline geçmemesi için buralardaki araziler Abdülhamid'in şahsî mülkleri haline getirilmiştir. Ayrıca 1826 yılından itibaren vakıfların Evkâf Nezâreti'ne devredilmesiyle hayır işleri bürokratik bir takım engellerle de karşılaşmıştır. II. Abdülhamid, vakıflar üzerindeki bürokratik yapıyı devre dışı bırakarak şahsî mülkü haline getirdiği mülkleri "meberrât-ı seniyye" adı altında milletin hizmetine sunmuştur.

Öte yandan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan süreçte Balkanlar ve Kafkaslar'dan kitleler halinde Anadolu coğrafyasına gelen muhacirlerin iskan ettirilmesi büyük bir sorun haline gelmişti. Abdülhamid, şahsî mülkleri haline getirdiği emlak-ı hümâyûna ait Edirne,

Aydın ve Ankara gibi vilâyetlerdeki toprakların önemli bir kısmına muhacirleri yerleştirmiştir. Muhacirlerin sosyal ihtiyaçlarının karşılanması için bizzat Sultan'ın hazinesinden bu topraklara cami, mescid ve mektepler inşa edilerek buralar mamur hale getirilmiştir.

Yabancıların eline geçmemesi için veya memleketin imarı amacıyla bu yerlere büyük paralar harcanarak açılan hayır kurumları ile mektepler maddi açıdan büyük destek görmüştür. Açılan bu mekteplerde görevli öğretmen maaşlarının da, yine Abdülhamid'in şahsına ait bütçeden ödendiği görülmektedir.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz harcama kalemlerinden de anlaşılacağı üzere, bu dönemde bir taraftan yeni okullar inşa edilirken diğer yandan mevcut okulların bakım ve onarım işlemleri de ihmal edilmemeye çalışılmıştır. İlginç olanı ise, Sultan'ın cami yaptırdığı her köyde bir de ibtidâi mektebinin yaptırılmış olmasıdır. Bu durum, II. Abdülhamid devri genel politikası hakkında bir fikir vermektedir. Padişah, bizzat kendisine ait arazilere okullar ve camiler inşa ettirerek Müslüman halkın eğitim ve dini konularıyla ilgilenmeye çalışmıştır. Nadir Özbek ve Selim Deringil gibi bilim insanları Abdülhamid'in bu yatırımlarını, padişahın ikdidarını bütün ülkede hissettirmek ve mektep talebeleri ile arasında bir gönül bağı kurmak olarak nitelmişlerdir. Osmanlı devletinin son dönemlerinde medrese öğrencilerinin çeşitli sosyal olaylarda kullanılmaları hadiseleri bilinen bir gerçektir. II. Abdülhamid'in bu endişeden de yola çıkarak bu tür hamleler yaptığı düşünülebilir. Nitekim, Bağdad vilâyet salnâmesinde geçen 110 sayfalık Abdülhamid'in hayır kurumları listesine bakıldığında bu dönemde medreselere %2; modern okullara ise %8.21'lik bir pay verildiği görülmektedir.

Sonuç itibariyle, Anadolu, Balkan ve Ortadoğu topraklarındaki emlak-ı hümayûn arazilerine inşa edilen mekteplerin -hangi politikanın ürünü olursa olsunlar- Osmanlı eğitimine ciddi katkılar sağladığını kabul etmek gerekir.

KAYNAKÇA

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BOA. MF. MKT. 219/6; BOA. MF. MKT. 400/6; BOA. MF. MKT. 418/17 10; BOA. MF. MKT. 482/2; BOA. MF. MKT. 667/37; BOA. MF. MKT. 667/55; BOA. MF. MKT. 784/39; BOA. MF. MKT. 1001/15; BOA. MF. MKT. 1009/7; BOA. MF. MKT. 1020/11; BOA. MF. MKT. 1052/1; BOA. MF. MKT. 502/45; BOA. Y. PRK. HH. 24/55; BOA. Y. PRK. HH. 29/30; BOA. DH. MKT. 2839/74.

B. Düstûr ve Salnâmeler

Düstûr, II. Tertip, c. I.

- 1311 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1312 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1313 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1314 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1315 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1316 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1317 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1320 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1323 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1326 Aydın Vilâyet Salnâmesi.
- 1318 Bağdad Vilâyet Salnâmesi.
- 1311-1312 Beyrut Vilâyet Salnâmesi.
- 1311 Edirne Vilâyet Salnâmesi.
- 1312 Edirne Vilâyet Salnâmesi.
- 1316 Edirne Vilâyet Salnâmesi.
- 1317 Edirne Vilâyet Salnâmesi.
- 1312 Halep Vilâyet Salnâmesi.
- 1313 Halep Vilâyet Salnâmesi.
- 1319 Maârif Nezâreti Salnâmesi.
- 1321 Maârif Nezâreti Salnâmesi.
- 1312 Musul Vilâyet Salnâmesi.
- 1325 Musul Vilâyet Salnâmesi.

C. Araştırma Eserler

- AKYILDIZ, Ali (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren.
- DERİNGİL, Selim (2014), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul: Doğan Kitap.
- EKİN, Ümit ve Hümmet Kanal (2014), "Tekfurdağı Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1890-1902)", *Hümanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4: 109-127.
- GEORGEON, François (2012), *Sultan Abdülhamid*, İstanbul: İletişim.
- İPEK, Nedim (1999), *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: TTK.
- KAYIŞ, Yasin (2012), *Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri*, İzmir: Torbalı Belediyesi Kültür Yay.
- KOÇAK, Cemil (1990), *Abdülhamid'in Mirası*, İstanbul : Arba.
- KODAMAN, Bayram (1991), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK.
- KURŞUN, Zekeriya (1998), *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara: TTK.

- MARDİN, Şerif (1987), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi III*, İstanbul.
- NAZİF, Süleyman (1924), *Çalınmış Ülke*, İstanbul.
- ÖKE, Mim Kemal (1883), *II. Abdülhamid ve Dönemi: İngiliz Casus Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında*, İstanbul : Üçdal Neşriyat.
- _____ (1998), *Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery Saraydaki Casus*, İstanbul: İrfan.
- ÖZBEK, Nadir (2002), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet : Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İstanbul : İletişim.
- ÖZBEK, Yıldırım (1994), "Son Dönem Osmanlı Medreselerine Bir Örnek: Şıhlı Hamidiye Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, XXIV: 165-176.
- ÖZTÜRK, Nazif (1995), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1993), "Ceyb-i Hümayûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. VII: 465-467.
- SOMEL, Selçuk Akşin (2010), *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim.
- ŞENSÖZEN, Vasfi (1982), *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Ankara: TTK.
- ŞİMŞİR, Bilal (1968), *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler-I*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- _____ (1970), *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler-II*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- TERZİ, Arzu (1993), "Hazine-i Hassa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVII: 137-141.
- _____ (2000), *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara: TTK.
- _____ (2009), *Bağdat ve Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, İstanbul: İletişim.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1978), "Osmanlı Devleti Maliyesi'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Bellekten*, c. XLII (165): 67-93.